

Купіна О. Організаційні форми неформальної освіти здобувачів вищої освіти в Україні. *Освіта. Інноватика. Практика*, 2023. Том 11, № 7. С. 43-51. DOI: 10.31110/2616-650X-vol11i7-006

Kupina O. Orhanizatsiini formy neformalnoi osvity здобувачів вищої освіти в Україні [Organizational forms of informal education of students in Ukraine]. *Osvita. Innovatyka. Praktyka – Education. Innovation. Practice*, 2023. Vol. 11, No 7. S. 43-51. DOI: 10.31110/2616-650X-vol11i7-006

УДК 378.018.43:[004.77+061.2](477)(045)

DOI: 10.31110/2616-650X-vol11i7-006

Оксана КУПІНА

Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-0847-0002>
kupina.okssana@gmail.com

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ НЕФОРМАЛЬНОЇ ОСВИТИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВИТИ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті теоретично обґрунтовано сучасні аспекти організаційних форм неформальної освіти здобувачів вищої освіти в Україні. Описано аналіз попередніх досліджень і публікацій, що стосуються питань розвитку й особливостей неформальної освіти як компоненту *Life Long Learning*. З'ясовано, що в Україні на даний момент немає визнаних стандартів неформальної освіти, проте, деякі законодавчі документи покликані врегулювати дане питання: Закон України «Про освіту» (стаття 8), законопроект «Про освіту дорослих» (статті 3, 13, 14), Порядок визнання у вищій та фаховій передвищій освіті результатів навчання, здобутих шляхом неформальної/інформальної освіти. Наведено риси й ознаки неформальної освіти. Зазначено, що неформальна освіта здобувачів освіти може відбуватися включенням їх у різноманітні форми, наприклад: молодіжні організації, участь у волонтерських програмах і проєктах, програми міжнародних обмінів, інтернет-ресурси, ігри та вправи в сфері освіти. Наведено орієнтовний перелік молодіжних та громадських організацій, студентських хабів, що провадять неформальну освіту молоді. Молодіжне волонтерство в Україні досить поширене і грає важливу роль у розвитку суспільства та підтримці різних громадських потреб, воно створює можливість для молоді розвивати навички, набувати цінний досвід та вносити позитивні зміни у своєму оточенні. Вказується, що міжнародні студентські обміни організовуються через університети, неприбуткові організації або міжнародні студентські асоціації та допомагають студентам розширити свої академічні можливості, покращити мовні навички, отримати нові знання та навички в іншому культурному та навчальному середовищі, сприяють розвитку міжнародних зв'язків, побудові толерантного та багатокультурного суспільства, а також підвищенню професійних перспектив студентів. Розглянуто застосування ігор та вправ в неформальній освіті студентів з метою активізації їх пізнавальної діяльності та розвитку навичок і компетенцій. Ігри, такі як інтерактивні ігри, симуляції та рольові ігри, надають студентам можливість вивчати нове та сприяють їхньому активному залученню до навчального процесу. Використання ігрових методик у неформальній освіті студентів має численні переваги, зокрема розвиток комунікаційних навичок, співпраці в команді, критичного мислення, прийняття рішень та навичок розв'язання проблем.

Ключові слова: волонтерство; громадська організація; здобувачі вищої освіти; ігри та вправи в сфері освіти; інтернет-ресурси; міжнародні обміни; молодіжна організація; молодіжний хаб; неформальна освіта.

Oksana KUPINA

Municipal establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy»
of the Kharkiv Regional Council, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-0847-0002>
kupina.okssana@gmail.com

ORGANIZATIONAL FORMS OF INFORMAL EDUCATION OF STUDENTS IN UKRAINE

Abstract. The article theoretically substantiates modern aspects of organizational forms of non-formal education of students of higher education in Ukraine. The analysis of previous studies and publications related to issues of development and features of non-formal education as a component of *Life Long Learning* is described. It was found that at the moment there are no recognized standards of non-formal education in Ukraine, however, some legislative documents are designed to regulate this issue: the Law of Ukraine "On Education" (Article 8), the Draft Law "On Adult Education" (Articles 3, 13, 14), the Procedure for recognition in higher and professional pre-higher education of learning results obtained through non-formal/informal education. Features and characteristics of non-formal education are given. It is noted that non-formal education of education seekers can take place by including them in various forms, for example: youth organizations, participation in volunteer programs and projects, international exchange programs, Internet resources, games and exercises in the field of education. An approximate list of youth and public organizations, student hubs that provide informal education for young people is given. Youth volunteering in Ukraine is quite widespread and plays an important role in the development of society and support of various public needs, it creates an opportunity for young people to develop skills, gain valuable experience and make positive changes in their environment. International student exchanges are organized through universities, non-profit organizations or international student associations and help students to expand their academic opportunities, improve language skills, gain new knowledge and skills in a different cultural and educational environment, contribute to the development of international relations, building a tolerant and multicultural society, as well as improving the professional prospects of students. The use of games and exercises in non-formal education of students in order to activate their cognitive activity and develop skills and competencies is considered. Games, such as interactive games, simulations and role-playing games, provide students with the opportunity to learn new things and promote their active involvement in the learning process. The use of game methods in non-formal education has numerous advantages, including the development of communication skills, teamwork, critical thinking, decision-making and problem-solving skills.

Keywords: volunteering, public organization; students of higher education; games and exercises in the field of education; Internet resources; international exchanges; youth organization; youth hub; non-formal education.

Вступ. Пандемія стала приводом стрімкого підвищення інтересу здобувачів освіти до різноманітних форм самоосвіти, самовдосконалення – неформальної освіти, що є сучасним трендом у розвинених країнах світу. Дефініція поняття «неформальна освіта» є інноваційною для української наукової думки. Введення цього терміну у науковий обіг відображає визнання важливості інших форм навчання, які відбуваються поза традиційними формальними системами освіти, такими як школи, заклади фахової передвищої та вищої освіти інші офіційні навчальні заклади. Неформальна освіта відіграє важливу роль у формуванні соціально-психологічного благополуччя особистості. Вона дає можливість самовираження, самореалізації та розвитку особистих інтересів і потенціалу. Участь у неформальних позанавчальних активностях сприяє самосвідомості, самодисципліні, розвитку критичного мислення та саморегуляції. Неформальна освіта має значний вплив на саморозвиток і самоосвіту студентської молоді. Вона дає можливість здобувати нові знання та навички за межами офіційних навчальних програм. Це можуть бути курси, тренінги, воркшопи, конференції, де студенти мають можливість поглибити свої інтереси та розвинути нові компетенції. Неформальна освіта – це процес отримання знань, навичок та компетенцій, який відбувається поза традиційними формальними освітніми установами, такими як школи або університети. Це навчання, яке значно більшого базується на практичних досвідчених та взаємодії зі світовими навчальними ресурсами, а не на стандартних учбових програмах.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні сучасних організаційних форм неформальної освіти здобувачів вищої освіти в Україні.

Методи дослідження. У процесі підготовки матеріалів статті застосовано методи емпіричного дослідження (опис, спостереження), методи теоретичного дослідження (формалізація), загально-логічні методи (порівняння, узагальнення).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Багато вчених та науковців займаються дослідженням неформальної освіти і внесли значний внесок у розробку цього поняття. У науковій літературі за останні десятиріччя зростає інтерес вчених та практиків до проблематики неформальної освіти. Дослідники активно вивчають різні аспекти, такі як, зміст, форми та методи неформальної освіти, загальні підходи до визначення її змісту, зарубіжний досвід організації неформальної освіти. З поміж них можемо назвати таких як: О. Аніщенко, С. Архіпова, Н. Верхоглядова, А. Гончарук, Н. Горук, В. Давидова, Ю. Деркач, С. Закревська, С. Зінченко, Д. Зіцер, Д. Карпівич, М. Лещенко, Г. Нестеренко, С. Овчаренко, О. Огієнко, Н. Павлик, Л. Сігаєва, Н. Терьохіна, Л. Тимчук, О. Тишкова, Г. Усатенко, О. Шапочкіна та інші.

Розвиток неформальної освіти в інших країнах залежить від економічних, політичних та соціальних умов, що панують у цих країнах. Громадські організації, освітні заклади та професійні спілки є основними постачальниками неформальної освіти. В країнах, де неформальна освіта розвинена, існує детально розроблена нормативно-правова база та державні механізми для її підтримки. У країнах, де неформальна освіта ще розвивається, виникає інтерес серед науковців у визначенні сутності, змісту та потенціалу неформальної освіти, а також серед практиків у впровадженні інноваційного досвіду неформального навчання [11].

Після загального аналізу світового досвіду організації неформальної освіти, Л. Лук'янова виділила чотири основних вектори її становлення: перший – суспільно-політичний, що характеризує неформальну освіту як інструмент соціально-політичного розвитку, другий – культурологічний, в якому неформальна освіта виступає інструментом аксіологічного розвитку, третій – політично-діяльнісний, де неформальна освіта розглядається як інструмент сталого розвитку, четвертий – економічний, неформальна освіта – інструмент економічного розвитку [5]. Ці напрями відображають пріоритети суспільних перетворень та базові функції, які покладаються на неформальну освіту.

Вивчення особливостей неформальної освіти майбутніх фахівців освітньої галузі в Німеччині дозволило О. Шапочкіній описати тенденції розвитку цієї сфери: державна підтримка та громадянська ініціатива, належне фінансування, створення нормативно-правової бази, розширення мережі закладів неформальної освіти, активну участь громадян у цьому процесі, взаємовплив та взаємодоповнення з формальною освітою та різноманітність методичного забезпечення для досягнення поставлених цілей [20].

Неформальна освіта дорослих є нерозривною частиною глобалізаційних змін, розвитку людського капіталу та громадянського суспільства. Вона включена в національні системи освіти як додаткова або альтернативна форма навчання поряд з формальною освітою, протягом усього життя. Неформальна освіта для дорослих базується на партнерстві між приватними та державними секторами і спрямована на адаптацію особи до швидкозмінних умов життя, сприяння її особистісному та професійному розвитку, самореалізацію через активну громадську, волонтерську діяльність та творче самовираження в різних сферах, а також набуття індивідуального соціального досвіду. Вона спрямована на задоволення освітніх потреб громадян різних соціальних, професійних та інших

груп. Її результатом є зміцнення компетентнісного потенціалу дорослих різного віку та досягнення успіху у особистісній та професійній самореалізації [1].

В Україні на даний момент не існує визнаних стандартів неформальної освіти, проте, деякі законодавчі, правові, нормативні документи України регулюють дане питання. До прикладу, стаття 8 Закону України «Про освіту» включає визначення поняття неформальної освіти як такої, що здобувається, як правило, за освітніми програмами та не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти, але може завершуватися присвоєнням професійних та/або присудженням часткових освітніх кваліфікацій [15].

Порядок визнання у вищій та фаховій передвищій освіті результатів навчання, здобутих шляхом неформальної/інформальної освіти [14] визначає загальні вимоги до процедур визнання у вищій та фаховій передвищій освіті результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти в межах автономії закладів вищої та фахової передвищої освіти, визначеної спеціальними законами.

Проект Закону України «Про освіту дорослих», який прийнятий за основу [17], описує юридичні, організаційні та економічні принципи функціонування і розвитку системи освіти дорослих як комплексу освітніх заходів та практичної діяльності, спрямованих на здобуття дорослою особою знань, вмінь та навичок через формальну, неформальну та інформальну освіту з метою особистісного й професійного розвитку, адаптації до соціальних, економічних та інших змін у суспільстві. Закон створює умови для ефективної співпраці всіх зацікавлених сторін з метою забезпечення права дорослих на неперервну освіту протягом життя з метою задоволення їхніх особистісних потреб з урахуванням пріоритетів соціального розвитку та економічних вимог. Стаття 3 законопроекту «Про освіту дорослих» наголошує, що держава активно сприяє, надає підтримку та стимулює постійний розвиток особистості, зокрема через безперервну освіту протягом життя. Формування свідомої потреби у дорослих осіб в постійному навчанні, розвиток культури неформальної та інформальної освіти є важливим стратегічним завданням для досягнення цілей сталого розвитку держави. Стаття 13 визначає, що освітній процес у неформальній освіті дорослих організовується у формі освітніх, просвітницьких заходів, як-от: семінари, практикуми, тренінги, вебінари, майстер-класи, курси. Провайдери освітніх послуг мають можливість застосовувати різноманітні форми організації навчального процесу, а також їх поєднання. Стаття 14 надає інформацію про розробку, затвердження та зміст освітніх програм з неформальної освіти [16].

Неформальною освітою, за визначенням М. Федоруца, є будь-яка організована систематична освітня діяльність суб'єктів, яка проводиться поза межами офіційної освітньої системи і метою якої є забезпечення окремих груп населення обраними видами навчання [19].

Н. Павлик окреслює неформальну освіту як процес додаткового цілеспрямованого діалогічного навчання, виховання й розвитку молоді, організованого поза межами змісту, форм і методів освітніх установ та державних інституцій [12]. Вона зазвичай спрямована на розвиток конкретних навичок, здатностей та компетенцій, які відповідають потребам сучасного ринку праці. Варто підкреслити тезу, щодо проектування неформальною освітою інтересів здобувачів освіти, змін пріоритетів оцінювання результатів освіти, введення та широке розповсюдження освітніх послуг у сфері неформальної освіти, використання формальною освітою здобутків і досвіду неформальної освіти, з опорою на зміст інформальної освіти [3].

М. Федоруц, досліджуючи засоби неформальної освіти, виділяє такі її риси й ознаки: не обов'язкова, ґрунтується на інтересах і потребах її суб'єктів, може відбуватися систематично або епізодично, під час формального навчання або інших видів діяльності, що мають офіційний характер; неформальна освіта не завершується з отриманням відповідного документа [19].

Н. Павлик зазначає, що студентська молодь є особливо сензитивною щодо неформальної освіти у контексті визначення стратегічних життєвих цілей та тактичних схем їх досягнення. Молодь перебуває у періоді активного пошуку свого місця у суспільстві та визначення особистісної та професійної траєкторії. Неформальна освіта може стати важливим інструментом для них у цьому процесі [13].

В. Одарченко, О. Кузнецова та О. Акімова наголошують, що шляхом створення ситуацій, які відтворюють реальні життєві ситуації, учасники неформальних освітніх практик мають можливість непомітно набувати особистісний досвід та розробляти стратегію та тактику для подальшого освітнього розвитку. Неформальна освіта відкриває нові перспективи для всієї системи освіти в Україні. Впровадження неформальної освіти в роботу закладів вищої освіти покращує ефективність та якість навчання студентів, стимулює їх мотивацію для отримання освіти, забезпечує гнучкість, яка необхідна для врахування різноманітних індивідуальних потреб, створює сприятливі умови для вільного обміну ідеями та комфортну освітню атмосферу [10].

Розділяємо визначення основних характеристик неформальної освіти В. Литвин, яка зазначає, що неформальна освіта організована, має підтримку, ментора або навчальної системи,

може мати конкретні цілі навчання або бути спрямованою на підвищення рівня розумово-пізнавальної й творчої діяльності, не обмежена географічно та у часі, зазвичай, набуття знань та навичок не підкріплено документально, більш гнучка, ніж формальна, швидше реагує на потреби ринку, застосовує інноваційні методи навчання [4].

Однією з основних особливостей неформальної освіти є фокус на розвиток конкретних навичок із практичного досвіду та саморозвитку. Вона часто спрямована на розвиток м'яких навичок, таких як лідерство, комунікація, співпраця, творчість та критичне мислення. Крім того, неформальна освіта може доповнювати формальну освіту, пропонуючи додаткові можливості для навчання і розвитку поза учбовою програмою. Неформальна освіта має велике значення, оскільки вона допомагає розширити знання та навички, розвинути особистісний потенціал, підтримує навчання протягом життя та сприяє включенню людей у соціальні та культурні процеси. Вона може бути особливо корисною для тих, хто має обмеження щодо доступу до традиційних освітніх установ або хоче навчатися у своєму власному темпі та вибрати теми, які їх цікавлять найбільше.

Серія випусків «Каталог кращих практик і проектів організації неформальної освіти», за загальною редакцією Н. Павлик, описує діючі проекти, забезпечує поширення ідей неформального навчання та обміну досвідом, популяризує неформальні форми навчання. Каталоги є важливим джерелом впровадження неформальної освіти провайдерами, тренерами, андрагогам та ін [2, 6-9].

Неформальна освіта може проходити в різних контекстах, таких як громадські організації, музеї, бібліотеки, клуби, професійні асоціації або віртуальні платформи. Отже, неформальна освіта відкриває додаткові можливості для навчання та розвитку, розширюючи уявлення про освіту як процес, що відбувається поза межами формальних установ, і сприяє особистісному зростанню та вдосконаленню навичок. Неформальна освіта здобувачів освіти може відбуватися включенням їх у різноманітні форми, як-от:

1. Молодіжні організації (клуби, об'єднання, асоціації), що дають молоді можливість отримувати знання та навички шляхом участі в проектах, тренінгах, семінарах та інших активностях;

2. Участь у волонтерських програмах і проектах є ефективним способом неформальної освіти для молоді, дозволяє здобувати нові навички, розвивати соціальну відповідальність, лідерські якості та збагачувати досвід через суспільну активність;

3. Програми міжнародних обмінів дозволяють познайомитися з іншими культурами, розвивати міжнародне співробітництво, вдосконалювати знання мов та розвивати міжкультурну компетентність;

4. Молодь має доступ до великої кількості інтернет-ресурсів, що дають змогу самостійно навчатися та розвиватися. Це можуть бути веб-сайти з курсами, платформи для онлайн-навчання, відеоуроки, блоги, форуми та соціальні мережі тощо;

5. Ігри та вправи в сфері освіти (ігрові та практичні методики, симуляції, рольові ігри, командні тренінги, місійні ігри тощо) є ефективними засобами неформальної освіти для молоді, які сприяють активному навчанню та розвитку навичок, таких як співпраця, прийняття рішень, креативність та проблемне мислення. Вони створюють сприятливу інтерактивну навчальну атмосферу, де молодь може експериментувати, вирішувати завдання та здобувати практичний досвід у захоплюючій формі.

Всі ці методи та способи неформальної освіти молоді сприяють розвитку навичок, збагачують знання та сприяють особистісному зростанню студентства. Вони стимулюють самостійність, творчість та критичне мислення молодих людей, допомагаючи їм стати активними членами суспільства та впевненими в своїх можливостях.

З огляду на вище зазначене можемо стверджувати, що науковці зосереджують свою увагу на широкому спектрі аспектів, пов'язаних з неформальною освітою, включаючи її зміст, форми та методи, а також загальні підходи до визначення й розуміння неформальної освіти. Вони активно досліджують міжнародний досвід організації неформальної освіти для отримання нових інсайтів та підходів, які можуть бути застосовані в українському контексті, проте досліджень щодо теоретичного обґрунтування саме сучасних організаційних форм неформальної освіти здобувачів вищої освіти обмаль.

Виклад основного матеріалу. Нині діють різні громадські організації, які працюють з молоддю, надаючи їм можливості участі у проектах, кампаніях та акціях з розвитку громади, збереження довкілля, прав людини, рівності та соціальної справедливості, надають молоді можливість впливати на суспільні процеси, розвивати активність, громадську свідомість та навички громадського лідерства. Перелік молодіжних організацій, що провадять неформальну освіту молоді, є досить широким, в кожній країні й регіоні існують свої організації, спрямовані на розвиток молоді через неформальну освіту, як-от: *AIESEC* – міжнародна студентська організація, що сприяє розвитку лідерських навичок та міжнародного співробітництва та надає можливості для волонтерства, стажування та участі у міжнародних проектах; скаутський рух *Scouts* пропонує розвиток навичок, таких як командна робота, виживання, лідерство та екологічна освіта через активність на природі, тренінги

та волонтерство; молодіжні християнські асоціації *YMCA/YWCA* пропонують різноманітні програми та активності, що сприяють розвитку молоді, такі як спорт, культура, освіта, громадськість та лідерство; міжнародна організація *Junior Achievement / Молода ініціатива* працює над розвитком фінансової грамотності, підприємницьких навичок та освіти з підприємництва для молоді шляхом практичних програм та уроків; *Junior Chamber International (JCI) Ukraine* пропонує програми з розвитку лідерських навичок, підприємництва та волонтерства; *UNESCO Youth Clubs / Молодіжні клуби ЮНЕСКО* сприяють освітнім та культурним ініціативам, підтримують обмін знаннями, організують лекції, семінари, виставки та інші заходи для розвитку молоді; *Українська академія лідерства (УАЛ)* – це молодіжна організація, що діє з метою розвитку лідерських якостей та потенціалу у молоді й ставить перед собою завдання навчати, надихати та збуджувати молодь для досягнення особистого розвитку та позитивних змін у суспільстві.

Також, в Україні більшої поширеності набувають студентські та молодіжні хаби, кожен з яких має свою унікальну атмосферу та програму діяльності, спрямовану на розвиток та підтримку молоді. В молодіжних хабах зазвичай є широкий спектр можливостей для зайнятості та розвитку: курси та майстер-класи, кооперація та співпраця; інноваційні проекти; соціальні активності; коворкінг та спільна робота тощо. Студентські хаби – це спеціально створені простори, які призначені для здобувачів освіти, мають на меті забезпечення різноманітних можливостей та підтримки. Вони є місцем зустрічей, співпраці, навчання та розвитку студентської спільноти. В студентських хабах можна займатися активною соціальною діяльністю, розвивати власні професійні навички, брати участь у культурних подіях, спілкуватися з колегами й отримувати підтримку в різних аспектах студентського життя. Це місце, де студенти можуть знайти рівнодумців, знаходити нові ідеї й співпрацювати над проектами, що важливі для них. До найбільш популярних можемо віднести такі як, *Громадська спілка «Українська асоціація освіти дорослих»*, метою діяльності якої є становлення та розвиток системи освіти дорослих в Україні, формування суспільства, що навчається впродовж усього життя; *Відкритий Університет Майдану (ВУМ)*, що створює та розвиває формати неформальної освіти, самоосвіти, доступної кожному громадянину України, є майданчиком для висловлення думок про майбутнє України, формування проактивного громадянського суспільства та розвитку громадянських компетенцій; *International Center of Non-formal Education* спрямовує діяльність на популяризацію неформальної освіти в Україні та за її межами; *Всеукраїнський молодіжний центр* – експертно-ресурсний центр молодіжної роботи, який щодня працює задля розвитку молодіжної інфраструктури та молодіжної роботи по всій території України, який ставить за мету актуалізувати молодіжну роботу, розвиваючи молодіжні центри відповідно до потреб молоді та кращих міжнародних практик, прагнучи до розвитку молодіжних центрів, які активно враховують потреби та інтереси молоді, орієнтуючись на передові міжнародні стандарти й найкращі практики; *Молодіжний хаб «CITY»* – публічний простір нового типу, який одночасно є платформою для самоорганізації міської активної спільноти, запровадження ефективних форм роботи по залученню молоді до активної громадської діяльності, а також майданчиком для проведення форумів, конференцій, концертів, майстер-класів; *Мережа Український Освітніх Хабів (Цифрових Освітніх Центрив – DLC)* реалізує концепцію Навчання Протягом Життя (Life Long Learning) з метою розвитку людського капіталу України, освіти дітей та дорослих задля успішної кар'єри; *Громадська організація «Український професійний розвиток»* надає всебічну підтримку для розвитку професійних та особистісних навичок; *ГО «Молодіжна Платформа»* об'єднує молодіжних працівників, державних службовців, експертів та експерток молодіжної політики для сталого розвитку молодіжної роботи України, працює як експертне середовище; інноваційний *Молодіжний простір «ТВОРИ!»* – простір, де стимулюється творчість, самовираження та самореалізація, надаються можливості для розвитку різних форм творчості та культурно-мистецької діяльності серед молоді; *Громадська організація «Простір молоді»* має на меті створення активного впевненого молодого соціуму, здатного до самостійного розвитку, створення прогресивних ідей та розбудови українського суспільства за допомогою власної діяльності та інші.

У такий спосіб бачимо, що в суспільстві розвиваються громадські організації, спрямовані на підтримку та розвиток молоді, які включають в себе різноманітні ініціативи, програми та проекти. Ці організації працюють з молоддю, надаючи їм можливості для освіти, саморозвитку, активної громадської участі та професійного зростання. Вони зосереджуються на розбудові молодіжних мереж, сприяють формуванню лідерських навичок, підтримці соціально вразливих груп молоді, розвитку підприємництва серед молоді та підготовці до майбутньої кар'єри. Ці громадські організації створюють платформи для обміну ідеями, співпраці та спільної роботи з молоддю, сприяючи їхньому інтелектуальному, культурному та соціальному розвитку.

Україна має великий потенціал та багато організацій та ініціатив, які підтримують та розвивають волонтерську діяльність серед молоді. Волонтерство створює можливість для молоді розвивати навички, набувати цінний досвід та вносити позитивні зміни у своєму оточенні. Молодіжне волонтерство в Україні досить поширене і грає важливу роль у розвитку суспільства та підтримці

різних громадських потреб. Долучитися до різноманітних волонтерських ініціатив можна через громадські організації, що мають відповідні програми та проекти; волонтерські центри, що об'єднують молодь, надають інформаційну й координаційну підтримку та допомагають в організації волонтерської діяльності; участь у міжнародних волонтерських обмінах; участь в ініціативах молодіжних організацій, що самостійно розробляють та реалізують власні волонтерські проекти; національні волонтерські програми тощо.

Міжнародні студентські обміни – це програми, що надають студентам можливість провести певний період часу навчаючись або працюючи в іншій країні, організуються через університети, неприбуткові організації або міжнародні студентські асоціації. Міжнародні студентські обміни допомагають студентам розширити свої академічні можливості, поліпшити мовні навички, отримати нові знання та навички в іншому культурному та навчальному середовищі, сприяють розвитку міжнародних зв'язків, побудові толерантного та багатокультурного суспільства, а також підвищенню професійних перспектив студентів.

Участь у міжнародних студентських обмінах може бути фінансовою вигодою для студентів, оскільки багато програм надають стипендії або фінансову підтримку для покриття витрат на проживання та навчання в іншій країні. Загалом, міжнародні студентські обміни є важливим інструментом академічного, культурного та соціального зв'язку між країнами. Вони сприяють розбудові міжнародного співробітництва, взаєморозумінню та дружбі між студентами різних культур. Міжнародні студентські обміни сприяють розвитку міжкультурної компетентності студентів, розширюють їх світогляд та поглиблюють їхнє розуміння глобальних проблем. Крім того, вони створюють можливості для взаємного вивчення освітніх систем, методик і підходів, що сприяє поширенню передового досвіду інших країн. Міжнародні студентські обміни можуть мати різні форми, включаючи академічні обміни, стажування, проектну роботу, добровільництво та інші форми практичного досвіду, можуть тривати від декількох тижнів до кількох семестрів, залежно від програми та угоди між установами.

Україна також активно бере участь у міжнародних студентських обмінах, пропонуючи студентам можливість навчатися та працювати в інших країнах, а також приймаючи студентів з-за кордону для отримання освіти в українських університетах. Це сприяє розбудові культурного та освітнього співробітництва, обміну знаннями та взаємному збагаченню між студентами різних країн.

Програма Європейського Союзу «Еразмус+» сприяє міжнародному співробітництву та мобільності в галузі освіти, навчання, молоді та спорту. Вона, зокрема, надає можливості для здобувачів освіти опанувати досвід, навчатися та співпрацювати з партнерськими установами в різних країнах. Ціллю програми є підтримка міжкультурного розуміння, розвиток особистісних, професійних та міжнародних навичок, а також підвищення якості освіти та сприяння інноваційному розвитку у сфері освіти та молодіжної політики. Програма Еразмус+ надає фінансову підтримку для здійснення мобільності, проведення проектів та співпраці між установами з різних країн, сприяє обміну знаннями та досвідом, а також сприяє створенню мережі партнерів для спільного розвитку освіти та молодіжної сфери, зокрема: проекти академічної мобільності у сфері вищої освіти, проекти академічної мобільності у сфері професійної (професійно-технічної) та фахової передвищої освіти, проекти навчальної мобільності у сфері молоді, віртуальні обміни у сферах вищої освіти та молоді тощо.

За дослідженнями А. Прокопенко, процес діджиталізації освіти реалізує масове впровадження, інтеграцію й використання цифрових технологій та оцифровування інформації з метою формування сучасного освітнього інформаційного середовища, розширення процесів комунікації, здобуття й удосконалення компетентностей, обміну інформацією між учасниками освітнього процесу [18] тому, можемо стверджувати, що інтернет-ресурси є незамінним джерелом інформації та неформальної освіти для здобувачів. Вони надають доступ до різноманітних навчальних матеріалів, курсів, вебінарів, блогів, форумів, де студенти можуть отримати нові знання, навички та ідеї. Найбільшої популярності в Україні та світі набули такі джерела, як: *відеохостинг YouTube* містить безліч відео з навчальним контентом, включаючи лекції, демонстрації, підручники тощо; *платформа онлайн-освіти «Prometheus»* створює онлайн-курси з найбільш популярних тем в партнерстві з найкращими лекторами, та провідними компаніями та міжнародними організаціями; *студія онлайн-освіти «EdEra»* створює онлайн-курси, спецпроекти, інтерактивні підручники та освітні блоги; *проект «Дія.Освіта»* (Міністерство цифрової трансформації України) – едьютейнмент-платформа з поєднанням інтерактивного навчання та профорієнтаційного напрямку, де освітні матеріали є безоплатними та адаптованими для будь-якої вікової категорії, платформа просуває принцип «lifelong learning» – навчання протягом життя; *Онлайн платформа неформальної освіти* створена з метою сприяти інформованості населення щодо освітніх програм, які реалізуються в Україні; налагодження комунікації між бажаними навчатися та освітніми інституціями; усвідомлення цінності та розвитку культури освіти впродовж життя; створення умов для всебічної реалізації потенціалу особистості та

підвищення її соціальної, громадянської активності та відповідальності; *Coursera* – платформа, на якій зібрано онлайн-курси різних галузей знань від декількох сотень провідних університетів та організацій з усього світу; *Навчальна платформа Genius.Space*; путівник по безкоштовним освітнім медіа *OpenCulture* пропонує тисячі безкоштовних онлайн-курсів, аудіокниг, підручників, електронних книг, уроків мови, фільмів тощо; *Internet Archive* – це некомерційна бібліотека мільйонів безкоштовних книг, фільмів, програмного забезпечення, музики, веб-сайтів тощо.

Усі перелічені та багато інших інтернет-ресурсів надають здобувачам освіти можливість навчатися, досліджувати нові теми і розвивати свої навички у зручний для них час і темп. Вони відкривають безмежні можливості для самостійного навчання та саморозвитку, допомагають розширити кругозір і стати більш компетентними в обраній сфері.

Ігри та вправи в сфері освіти використовуються в неформальній освіті студентів з метою активізації пізнавальної діяльності та розвитку навичок і компетенцій. Вони дають змогу студентам пізнавати нове через участь у інтерактивних іграх, симуляціях та рольових іграх. Застосування ігрових методик у неформальній освіті студентів має низку переваг: сприяння активному залученню до навчального процесу, розвитку різних компетенцій (комунікаційні, співпраця в команді, критичне мислення, прийняття рішень та розв'язання проблем), можливість моделювати реальні ситуації та випробувати різні стратегії, що допомагає їм набути практичних навичок і розуміння того, як їх дії впливають на результат, дають можливість експериментувати, висувати гіпотези, творчо розв'язувати завдання та розробляти нові ідеї тощо. З поміж останніх презентованих онлайн симуляторів особливу увагу привертають наступні: *Платформа Google Arts & Culture* дозволяє вивчати мистецтво та культуру через онлайн-експозиції, віртуальні тури по музеях та інші цікаві матеріали; *Гра «Interland»* вчить культурі поведінки в мережі, захищати свої особисті дані та ділитися інформацією з обережністю та уникати пасток в онлайн-середовищах; Інтерактивний онлайн-інструмент з економіки замкненого циклу від Google *«Your Plan, Your Planet»* допомагає зрозуміти як можна зменшити вплив людей на навколишнє середовище, змінюючи спосіб життя та споживання ресурсів; *Дія.Освіта. Симулятори* ознайомлює з вимогами та обов'язками популярних професій, дає змогу спробувати себе в обраній професії використовуючи онлайн-симулятор.

Таким чином, використання ігор та вправ в сфері освіти в неформальній освіті студентів сприяє їхньому активному навчанню, розвитку компетенцій та творчого мислення. Ці методики створюють простір для практичного застосування отриманих знань, сприяють усвідомленню та засвоєнню інформації на більш глибокому рівні.

Висновки. Отже, аналіз сучасних аспектів організаційних форм неформальної освіти студентів в Україні дозволив з'ясувати, що наразі в країні не існує визнаних стандартів неформальної освіти, але деякі законодавчі документи спрямовані на регулювання цього питання. Неформальна освіта студентів може здійснюватися через різноманітні форми, такі як молодіжні організації, волонтерські програми, міжнародні обміни, інтернет-ресурси, а також ігри та вправи в сфері освіти. Важливість та актуальність неформальної освіти у розвитку студентів визначає потенціал різних організаційних форм, інструментів та методик для підвищення якості навчання та розвитку компетенцій студентів.

Майбутні напрями дослідження вбачаємо у подальшому аналізі описаної проблеми на основі дослідження більш широкого кола наукових праць, зокрема, присвячених досвіду зарубіжних країн, а також вивченні потенціалу різних організаційних форм, інструментів та методик для підвищення якості навчання та розвитку компетенцій студентів.

Список використаних джерел

1. Аніщенко О. В. Концепція розвитку неформальної освіти дорослих в Україні. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи. Збірник наукових праць Ін-т пед. освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України*. Київ : редкол. Л. Б. Лук'янова, Аніщенко О. В. та ін., 2019. Вип. 1 (15). С. 20-39. URL: [https://doi.org/10.35387/od.1\(15\).2019.20-39](https://doi.org/10.35387/od.1(15).2019.20-39).
2. *Каталог кращих практик і проектів організації неформальної освіти* : у навчальних закладах України; у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери / кол. авт. за заг. ред. Надії Павлик, Віри Яценко. Вип. 1. Житомир : Вид-во Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2017. 84 с. URL: http://eprints.zu.edu.ua/26014/1/Katalog_Neformalna_Osvita.pdf
3. Купіна О. В. Неформальна освіта в системі освіти України. *Débats scientifiques et orientations prospectives du développement scientifique : collection de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ»*. I conf. scient. et pratique internat. (Vol. 5), Paris, 5 février 2021. Vinnytsia-Paris : Plateforme scientifique européenne & La Fedeltà, 2021. URL: <https://doi.org/10.36074/logos-05.02.2021.v5.19>.
4. Литвин В. А. Сучасні аспекти організації неформальної освіти майбутніх педагогів. *Вісник післядипломної освіти*. 2021. №17(46). С. 63-75. [https://doi.org/10.32405/2218-7650-2021-17\(46\)-63-75](https://doi.org/10.32405/2218-7650-2021-17(46)-63-75).
5. Лук'янова Л. Б. Розвиток освіти дорослих: сучасні реалії, тенденції і перспективи. *Концептуальні засади розвитку освіти дорослих: світовий досвід, українські реалії і перспективи: збірник наукових статей* / колектив авторів; за ред. Кременя В. Г., Ничкало Н. Г.; укл. Аніщенко О. В., Лук'янова Л. Б. Київ : Знання України, 2018. 616 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/712504/2/Збірник%20_%20методолог%20семинар%20_%20ДРУК.pdf

6. *Неформальна освіта: кращі практики і проекти* : журнал / гол. ред. Н. П. Павлик, відп. ред. К. А. Марчук. Житомир : Вид-во Житомирського держ. унту імені І. Франка, 2019. Вип. 2. 130 с. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/29817/1/НеформальнаОсвітаКращіПрактикиІПроекти.pdf>
7. *Неформальна освіта: кращі практики і проекти* : журнал / за ред. Н. П. Павлик. Житомир : Вид-во Житомирського держ. ун-ту імені І. Франка, 2020. Вип. 3. 56 с. URL: <https://dismp.gov.ua/zhurnal-neformalna-osvita-krashchi-praktyky-ta-proekty-vypusk-3/>
8. *Неформальна освіта: кращі практики і проекти* : журнал / за ред. Н. П. Павлик. Житомир : Вид-во Житомирського держ. ун-ту імені І. Франка, 2022. Вип. 4. 42 с. URL: http://eprints.zu.edu.ua/33937/1/НО_4_Інтернет.pdf
9. *Неформальна освіта: кращі практики і проекти* : журнал / за ред. Н. П. Павлик, С. М. Коляденко. Житомир: Вид-во Житомирського держ. ун-ту імені І. Франка, 2023. Вип. 5. 50 с. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/36967/1/неформальна%20освіта.pdf>
10. Одарченко В. І., Кузнецова О. В., Акімова О. М. Сучасні підходи організації неформальної освіти в процесі підготовки майбутніх вчителів у ЗВО. *Danish Scientific Journal*. 2020. Вип. 43. С. 25–29. URL: <http://repository.khpa.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/1926>
11. Павлик Н. П. Зарубіжний досвід організації неформальної освіти. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки»*. 2016. №1. С. 264-273. URL: http://eprints.zu.edu.ua/23595/1/зарубіжний_досвід.PDF
12. Павлик Н. П. Неформальна освіта. *Енциклопедія прав людини : соціально-педагогічний аспект* : колективна монографія / кол. авт., за заг. ред. проф. Н. А. Сейко. Житомир, 2014. С.120-124. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/23627>
13. Павлик Н. П. *Теорія і практика організації неформальної освіти молоді* : навч. посіб. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. С. 25. URL: http://eprints.zu.edu.ua/26013/1/Teoriya_Neformalna_Osvita.pdf
14. Про затвердження Порядку визнання у вищій та фаховій передвищій освіті результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 08.02.2022 р. № 130. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0328-22#Text>
15. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. 2145-VIII : станом на 28 трав. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
16. Про освіту дорослих : Проект Закону України від 10.02.2022 р. № 7039 URL: <https://ips.ligazakon.net/document/1106948A?an=2>
17. Про прийняття за основу проекту Закону України про освіту дорослих : Постанова Верховної Ради України від 12.01.2023 р. № 2874-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2874-20#Text>
18. Прокопенко А. О. Теоретико-методологічні засади педагогічної концепції едукції майбутніх учителів в умовах діджиталізації. : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.04. Полтава, 2023. 703 с. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/280/browse?value=Прокопенко%2C+A.+O.&type=author>
19. Федорук М. В. Соціально-педагогічні умови формування соціальної компетентності старшокласників засобами неформальної освіти : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Тернопіль, 2021. 370 с. URL: https://tnpu.edu.ua/naukova-robota/docaments-download/d-58-053-03/Dis_Fedoruz.pdf
20. Шапочкіна О. В. Сучасні тенденції розвитку неформальної освіти майбутніх учителів у Німеччині : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2012. 20 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6978/1/O_Shapochkina_STRNOMUUN_GL.pdf

References

1. Anishchenko O. V. Kontsepsiia rozvytku neformalnoi osvity doroslykh v Ukraini. *Osvita doroslykh: teoriia, dosvid, perspektyvy. Zbirnyk naukovykh prats In-t ped. osvity i osvity doroslykh imeni Ivana Ziaziuna NAPN Ukrainy*. Kyiv : redkol. L. B. Lukianova, Anishchenko O. V. ta in., 2019. Vyp. 1 (15). S. 20-39. URL: [https://doi.org/10.35387/od.1\(15\).2019.20-39](https://doi.org/10.35387/od.1(15).2019.20-39).
2. *Kataloh krashchykh praktyk i proektiv orhanizatsii neformalnoi osvity* : u navchalnykh zakladakh Ukrainy; u protsesi profesiinoi pidhotovky maibutnykh fakhivtsiv sotsialnoi sfery / kol. avt. za zah. red. Nadii Pavlyk, Viry Yatsenko. Vyp. 1. Zhytomyr : Vyd-vo Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, 2017. 84 s. URL: http://eprints.zu.edu.ua/26014/1/Katalog_Neformalna_Osvita.pdf
3. Kupina O. V. Neformalna osvita v systemi osvity Ukrainy. *Débats scientifiques et orientations prospectives du développement scientifique : collection de papiers scientifiques «ΛΟΗΟΣ»*. I conf. scient. et pratique internat. (Vol. 5), Paris, 5 février 2021. Vinnytsia-Paris : Plateforme scientifique européenne & La Fedeltà, 2021. URL: <https://doi.org/10.36074/logos-05.02.2021.v5.19>.
4. Lytvyn V. A. Suchasni aspekty orhanizatsii neformalnoi osvity maibutnykh pedahohiv. *Visnyk pisliadyplomnoi osvity*. 2021. №17(46). S. 63-75. [https://doi.org/10.32405/2218-7650-2021-17\(46\)-63-75](https://doi.org/10.32405/2218-7650-2021-17(46)-63-75).
5. Lukianova L. B. Rozvytok osvity doroslykh: suchasni realii i tendentsii i perspektyvy. *Kontseptualni zasady rozvytku osvity doroslykh: svitovyi dosvid, ukraïnski realii i perspektyvy: zbirnyk naukovykh statei / kolektyv avtoriv; za red. Kremenia V. H., Nychkalo N. H.; ukl. Anishchenko O. V., Lukianova L. B.* Kyiv : Znannia Ukrainy, 2018. 616 s. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/712504/2/Zbirnyk%20%20metodoloh%20seminar%20%20DRUK.pdf>
6. *Neformalna osvita: krashchi praktyky i proekty* : zhurnal / hol. red. N. P. Pavlyk, vidp. red. K. A. Marchuk. Zhytomyr : Vyd-vo Zhytomyrskoho derzh. untu imeni I. Franka, 2019. Vyp. 2. 130 s. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/29817/1/NeformalnaOsvitaKrashchiPraktykyIProekty.pdf>
7. *Neformalna osvita: krashchi praktyky i proekty* : zhurnal / za red. N. P. Pavlyk. – Zhytomyr : Vyd-vo Zhytomyrskoho derzh. un-tu imeni I. Franka, 2020. Vyp. 3. 56 s. URL: <https://dismp.gov.ua/zhurnal-neformalna-osvita-krashchi-praktyky-ta-proekty-vypusk-3/>

8. Neformalna osvita: krashchi praktyky i proekty : zhurnal / za red. N. P. Pavlyk. Zhytomyr : Vyd-vo Zhytomyrskoho derzh. un-tu imeni I. Franka, 2022. Vyp. 4. 42 s. URL: http://eprints.zu.edu.ua/33937/1/NO_4_Internet.pdf
9. Neformalna osvita: krashchi praktyky i proekty : zhurnal/ za red. N. P. Pavlyk, S. M. Koliadenko. Zhytomyr: Vyd-vo Zhytomyrskoho derzh. un-tu imeni I. Franka, 2023. Vyp. 5. 50 s. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/36967/1/neformalna%20osvita.pdf>
10. Odarchenko V. I., Kuznietsova O. V., Akimova O. M. Suchasni pidkhody orhanizatsii neformalnoi osvity v protsesi pidhotovky maibutnikh vchyteliv u ZVO. Danish Scientific Journal. 2020. Vyp. 43. S. 25–29. URL: <http://repository.khpa.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/1926>
11. Pavlyk N. P. Zarubizhnyi dosvid orhanizatsii neformalnoi osvity. Naukovi zapysky. Seriiia «Psykhologo-pedahohichni nauky». 2016. №1. S. 264-273. URL: http://eprints.zu.edu.ua/23595/1/zarubizhnyi_dosvid.PDF
12. Pavlyk N. P. Neformalna osvita. *Entsyklopediia prav liudyny : sotsialno-pedahohichni aspekt : kolektyvna monohrafiia / kol. avt., za zah. red. prof. N. A. Seiko*. Zhytomyr, 2014. S.120-124. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/23627>
13. Pavlyk N. P. *Teoriia i praktyka orhanizatsii neformalnoi osvity molodi* : navch. posib. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2017. S. 25. URL: http://eprints.zu.edu.ua/26013/1/Teoriya_Neformalna_Osvita.pdf
14. Pro zatverdzhennia Poriadku vyznannia u vyshchii ta fakhovii peredvyshchii osviti rezultativ navchannia, zdobutykh shliakhom neformalnoi ta/abo informalnoi osvity : Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 08.02.2022 r. № 130. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0328-22#Text>
15. Pro osvitu : Zakon Ukrainy vid 05.09.2017 r. 2145-VIII : stanom na 28 trav. 2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
16. Pro osvitu doroslykh : Proiekt Zakonu Ukrainy vid 10.02.2022 r. № 7039 URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JI06948A?an=2>
17. Pro pryiniattia za osnovu proektu Zakonu Ukrainy pro osvitu doroslykh : Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 12.01.2023 r. № 2874-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2874-20#Text>
18. Prokopenko A. O. Teoretyko-metodolohichni zasady pedahohichnoi kontseptsii edukatsii maibutnikh uchyteliv v umovakh didzhytalizatsii. : dys. ... dokt. ped. nauk : 13.00.04. Poltava, 2023. 703 c. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/280/browse?value=Prokopenko%2C+A.+O.&type=author>
19. Fedoruts M. V. Sotsialno-pedahohichni umovy formuvannia sotsialnoi kompetentnosti starshoklasnykiv zasobamy neformalnoi osvity : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.05. Ternopil, 2021. 370 s. URL: https://tnpu.edu.ua/naukova-robita/documents-download/d-58-053-03/Dis_Fedoruz.pdf
20. Shapochkina O. V. Suchasni tendentsii rozvytku neformalnoi osvity maibutnikh uchyteliv u Nimechchyni : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.04. Kyiv, 2012. 20 s. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6978/1/O_Shapochkina_STRNOMUUN_GI.pdf